

بنام خدا

نخستین کنگره بین المللی و دهمین کنگره ملی علوم باغبانی ایران

گیاه در باغ ایرانی

غزاله روحانی

ایرانیان زیبا پسند برای مقابله با طبیعت سخت و ایجاد فضای دلپذیر، بوستان و گلستان ساختند و در دل کویر آموختند که چگونه گیاه بکارند و با هوشمندی بی نظیر موفق شدند حد اکثر استفاده را از آب موجود نموده و با کاشت گیاهان مناسب، محیط زیست خود را به بهشتی مفرح تبدیل نمایند.

ایرانیان باستان گل را " اسپرم " یا اسپرغم " می نامیدند و در آثار سده های نخستین هجری هم این نام بکار گرفته می شد. واژه دیگر " گل " است که یکی از انواع اسپرم هاست و از آن به نام گل یا گل سرخ یاد می شود. امروز نیز عصاره آنرا گلاب می خوانیم.

اقوامی که در ایران باستان می زیستند گونه های بسیاری از درختان و گل ها و سبزه ها را می شناختند و با گل پیوندی پایدار داشته اند. ایرانیان در جشنهای نوروزی، فرارسیدن بهار و آغاز فصل رشد و شکوفائی گیاهان را بزرگ می داشتند. به گفته مورخین، "گل از زینت های ضروری خوان در هنگام رامش بود".

پیشینیان ما به سبب آشنائی و نزدیکی با طبیعت و برخورداری از فرهنگی برجسته، توجه خاص به گل و گیاه داشتند و تنوع انواع گیاهان در اقلیم متنوع سراسر این مرز بوم، تاکید بر این توجه و علاقه بود.

برای شناخت چگونگی استفاده از گیاهان در باغ ایرانی، میبایست پستی و بلندی های مختلف این سرزمین را که تضادی مشابه روز سوزان و شب سرد کویر دارد بررسی نمود.

ایران یکی از مرتفع ترین ممالک جهان است و در قلب این ملک، فلاتی است به ارتفاع تقریبی ۱۲۰۰ تا ۱۵۰۰ متر از سطح دریا که توسط دو سلسله جبال احاطه شده است. سلسله جبال البرز که از شرق به غرب کشیده شده است و از تهران تا دریای مازندران و دیگری سلسله جبال زاگرس است که از میان فلات گذشته و در جوار مرز عراق تا خلیج فارس کشیده شده است. ارتفاع قله برخی از این کوه ها ۵۰۰ تا ۱۵۰۰ متر است. قله های مرتفع مذکور گاهی در تابستان نیز پوشیده از برف هستند. وجود دیوار حاصل از این سلسله جبال، مانع رسیدن رطوبت و

ریزش باران به فلات مرکزی می‌شوند ولی در زمستان هوای یخبندان و توده‌های هوای سرد آسیای میانه و سیبری را به این نقطه راه می‌دهند. باران سالانه بسیار کم است (۵ تا ۲۵ سانتیمتر) که اغلب از آبان تا اردیبهشت می‌بارد. زمستانها سخت همراه بادهای سرد و تابستان سوزان کویری مستولی است. در شرق (همجوار مرز پاکستان و افغانستان) فضای وسیعی بیابان کویری است (کارشناسان و متولیان اداره منابع طبیعی دست اندرکار مبارزه با بیابانی شدن هستند و پروژه‌های گوناگونی در جهت بیابان زدائی در دست دارند).

در بخش میانی فلات نیز رشته کوه‌های متعدد وجود دارد که آنرا به بخشهای کوچکتر تقسیم کرده است. لذا اقلیم خرد متنوع در اطراف و دامنه این کوه‌ها مشاهده می‌شود.

ایران قدیم از خلیج فارس تا دریای سیاه و از چین تا سواحل مدیترانه و مصر گسترش داشت. بنا به موقعیت جغرافیائی، این سرزمین پهناور، شرایط اقلیمی متنوعی را در بر می‌گرفت. امروز هم از خلیج فارس تا دریای مازندران و از خراسان تا خوزستان، شرایط آب و هوائی بسیار متنوع داریم.

اقلیم شناسان آب و هوای ایران را به سه ناحیه بزرگ اقلیمی ایران- تورانی و ناحیه اروپا- سیبری و ناحیه زاگرس تقسیم کرده‌اند. نواحی مذکور دارای زیر مجموعه‌های بسیار می‌باشند. برای مطالعه دقیق تقسیم بندی آب و هوائی و رستنی‌های خاص هر قسمت، به مجله پیام سبز- سال دوم- جلد ۸-۱۲ مقاله "نواحی رویشی ایران" از آقای دکتر و مظفریان مراجعه شود.

از اطلاعات بر گرفته از نوشته‌های معدودی که در دست است، چنین بر می‌آید که رستنی‌های هر بوم نیز متنوع بود. برای مثال متداول ترین گیاهان بخشهای زیر عبارتند از:

۱- منطقه زاگرس:

بلوط ایرانی، امرود، زبان گنجشک، پلاخور، بادامک، بنه، دافنه، ارچک

۲- منطقه خزری:

پلت، توسکا، داغداغان، شب‌خسب، انجیر، انار، انجیلی، نم‌دار، آلوچه، بادامک، خرمن‌دی، پیرو، شیرخشت انواع زالک و زربین

۳- (ایران و تورانی) بخش کوهستانی:

بادامک، زرشک، داغداغان، انواع نسترن، دغدغک، فندق، انواع زالک، زربین
سنجد، سنجد تلخ‌مورد، یاسمن، ارس، توت

با توجه به شرایط اقلیمی و خواستگاه رویش گیاهان گوناگون و از آثار باقیمانده از باغهای مشهور در سراسر ایران می‌توان دریافت که پیشینیان ما چگونه به فراخور حال هر مکان به کشت گیاهان

خاص مبادرت ورزیدند برای مثال: در مناطق گرم و خشک درخت نخل خرما و مرکبات بسیار کشت کردند و در شمال درختان گلداری و آبدوست بیشتر به کار برده میشد.

برای دستیابی به ویژگی‌ها و نامهای درختان و گلهای معمول در باغهای قدیم ایرانی به دوره استقرار حکومت ساسانیان در ایران باز می‌گردیم.

در باره گلهای باغهای ایرانی در دوره ساسانیان آقای فریدون جنیدی می‌نویسند که "خسرو انوشیروان از جوانی تعداد اسپرم‌های معطر را می‌پرسد و او ۲۴ نوع اسپرم را بر می‌شمارد و بوی هر کدام را به چیزی تشبیه می‌کند".

انواع گلهای موجود و متداول باغهای ایرانی در دوران پس از اسلام را می‌توان از دیوان شعرا مانند رودکی، حافظ و ... دریافت.

دکتر تقی بهرامی در کتاب **تاریخ کشاورزی ایران** به یکی از متون خطی قدیم ایرانی درباره امور کشاورزی و باغ‌سازی بنام **نزهت نامه علائی** تالیف شهردان بن ابی‌الخیر اشاره نموده که در اواخر سده پنجم هجری و در زمان ملک عضالدین علاءالدوله تالیف شده است.

سالها بعد از حمله مغول تا استقرار حکومت صفویه، نشانه علاقه ایرانیان را به باغ و گل و گیاه، تنها می‌توان در دیوان شعرا، نقاشی‌ها و مینیاتورها جستجو کرد.

در دوره صفویه که مجددا رفاه و آرامش نسبی در کشور برقرار گردید، احداث باغ و پرورش گل رونق یافت. یکی از منابع گرانبها برای شناخت درختان و گلهای باغهای ایرانی در دوره صفویه، کتاب **ارشادالزراعه** تالیف قاسم بن یوسف ابونصر هروی است. این کتاب در سال ۹۲۱ هجری تالیف شد (آریان پور، علی‌رضا - پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران. انتشارات فرهنگ سرا-تهران ۱۳۶۵).

در این کتاب از **درختان سایه افکن** مانند مشک‌بید، چنار، سپیدار، سرو، سفیدار ترکستانی، عرعر سمرقندی، ارغوان **درختان میوه**: زرد آلو، زیتون، بادام شفتالو، شلیل، انار، به، امرود، سیب، آلبالو، آلو بخارا، انجیر، جوز، سنجد، عنب، خرما، توت، فندق، شاتوت، گیلاس، نارنج و غیره و از **گلهای** زیادی یاد شده که انواع آشنای آنها از جمله یاسمن، ختمی خطائی، گلنار، عشق پیچان، سنبل‌استر آبادی، گل سرخ، گل پنج‌برگ، سرخ صد‌برگ، نسترن، نرگس، سوسن، لاله کوهی، لاله باغی، سوسن کبود، شقایق، همیشه بهار، زنبق، قرنفل، سنبل، شب بو و بنفشه کوهی را نام برد.

در دوره پادشاهی شاه طهماسب صفوی، عبدی بیک شیرازی دو منظومه به نامهای **دوحه الازهار** و **روضه الصفات** درباره باغ و گل و گیاهان سروده و در آن چگونگی عمارت و باغ هشت بهشت قزوین را توصیف نموده است.

یکی دیگر از متون بجا مانده از دوران صفویه در همین زمینه **منظومه رمزالریاحین** تالیف محمد هادی فرزند میرزا حبیب کاشانی مشهور به شیخ رمزی است که در عهد شاه عباس دوم شروع کرده

و در سال ۱۰۸۹ ه.ق یعنی در دوره پادشاهی شاه سلیمان به اتمام رسانده است. در این مجموعه از باغ هزار جریب نو اصفهان علاوه بر توصیف باغ و عمارت و حوض آب، شاعر گل های باغ را به مناظره کشانده و از زبان هر یک در برتری جوئی خود بر گلهای دیگر ابیاتی سروده است. بخشهایی از این منظومه در مجله وحید بچاپ رسیده است (مجله وحید- سال سوم- رمزالریاحین- به کوشش ایرج افشار)

انواع درختان و گلهای باغهای دوره زندیه تقریبا مشابه دوره صفویه است و توصیف باغ نظر شیراز در کتاب خطی بنام تاریخ زندیه نشان می دهد که درختان سرو و چنار و اشجار میوه دار و گلهای الوان، باغهای آن دوره را می پوشانده.

درختان و گلهای معمول در دوران قاجاریه تقریبا همانند دوره معاصر است. از دوره قاجاریه کتاب خطی بنام **مفاتیح الارزاق** تالیف یوسف نوری منشی است که انواع درختان و گلهای میوه ها و سبزی های باغهای ایران را نام برده و درباره کاشت و داشت و برداشت نیز راهنمایی هائی کرده است.

در اقالیم و فضا هائی که طبیعت اجازه می داد، سطوح وسیع "چمن" طبیعی لطافت به محیط می بخشید. یکی از بهترین نمونه های چمن که هنوز وجود دارد، چمن اطراف گنبد سلطانیه است. اغلب در حاشیه این چمنها و در کنار جویبارها گیاهان معطر علفی مانند پونه و نعنای به صورت خود رو می رسته است.

با توجه به انواع گیاهان بکار رفته در دروران های گوناگون باغسازی ایرانی، جایز است که نگرشی با کاربرد گیاهان در باغهای مختلف نیز داشته باشیم.

باغهای ایرانی را میتوان در هر دوره، برحسب کاربری خاص به چهار دسته تقسیم کرد:

باغهای سلطنتی (چهلستون، هشت بهشت، ارم و ماهان و شاه گلی ۰۰۰)

باغهای شخصی/تجار (خانه طباطبائی ها و دولت آباد و ۰۰۰)

باغهای آئینی (شاه نعمت الله و مسجد شیخ لطف الله و ۰۰۰)

باغهای عمومی (چهار باغ، شکار باغ، میدان نقش جهان و ۰۰۰)

باغسازان هوشمند ایران کهن، گیاهان را به فراخور کاربری خاص خود و با توجه به نیاز اقلیمی، در این باغها انتخاب و کشت کردند. در زیر نظری اجمالی به این فرایند می اندازیم.

گیاه در باغهای سلطنتی

باغهای سلطنتی بر زمینی وسیع و شیب دار و نزدیک به سرچشمه آب غنی، به دستور سلاطین شاهزادگان وقت احداث می شدند، بهترین نمونه های باقیمانده، باغهای فین کاشان و شازده ماهان و مجموعه باغهای عباسی در اصفهان (نمونه گیاهی از این باغها باقی نمانده است) باغهای سلطنتی تهران و حومه (باغ نیاوران و سعد آباد و گلستان) باغهای شیراز (باغ دلگشا و تخت و باغ گلشن) و باغ دولت آباد در یزد را می توان نام برد. آثار چندانی از باغهای سلطنتی قدیم ایرانی در حاشیه خزری باقی نمانده است و فقط می توان از یاد نوشته های باقی مانده از گذشتگان پی به عظمت آنها برد.

معمولا باغهای سلطنتی از تنوع گیاهی بسیار برخوردار بودند. سردارانی که از جنگ باز می گشتند و جهانگردانی که به ایران می آمدند و سوداگرانی که از جاده ابریشم می گذشتند گیاهان نادر را از سرزمین های دور آورده و تقدیم به سلطان وقت می کردند. در نتیجه باغهای سلطنتی ایران اغلب مملو از گیاهان بومی و گیاهان نادر بود. (اشخاص نامبرده گیاهان بومی ما را نیز به اقسا نقاط جهان بردند)

الف باغهای ایرانی حاشیه دریای مازندران

باغ های سلطنتی اشرف/ شاه عباس بسیار سفر می کرد، لذا، راه های ارتباطی و کاروانسراهای بسیار ساخته و رشته باغهایی در منطقه اشرف احداث نمود که نام باغ دیوان خانه، باغ خلوت، باغ صاحب الزمان، باغ تپه (باغ اندرون) باغ چشمه، باغ شمال، باغ صفی آباد بیش از بقیه ذکر شده است. متأسفانه نشانه های اندکی از این باغهای عظیم باقی است. به گفته مورخین و جهانگردان، باغهای احداث شده در حاشیه دریای مازندران پهنه وسیع سبزه و درختان سرو و مرکبات و درختان و درختچه های گلدار مانند درخت نارنج؛ پرتقال و یاسمن داشت. در محور های اصلی این باغها از درختان سایه گستر استفاده نمی شد. باران سالیانه زیاد امکان رویش انواع گیاهان را فراهم آورده و با کمترین همت فضائی دل نشین ایجاد می کردند و سبک باغ مانند باغهای جنوب و مرکز بود ولی تنوع گیاهی متفاوت داشتند.

ب: باغهای سلطنتی حاشیه کویر

در باغهای حاشیه کویر (نواحی گرم و خشک) گیاه را به ترتیب الویت کاربری زیر استفاده می کردند:

۱- **سایه اندازی:** باغسازان، برای کاهش حرارت و ایجاد سایه و افزایش کاربری باغهای واقع در مناطق گرم و خشک، درختان بلند قامت و سایه افکن را در محورهای اصلی باغ بصورت خطی میکاشتند تا معابر و دسترسی ها حتی زیر تابش آفتاب سوزان کویری، همواره سایه دار باشد. برای مثال: در باغ سلطنتی منطقه گرم و خشک (ماهان)، حاشیه محورهای مستقیم و اصلی با

درختان سایه افکن سرو زربین کاشته و محور فرعی مسقیم با چنار مزین است در پای این گیاهان جویبار آبرسان جریان دارد و تاکید بیشتر بر استقامت و عظمت محورهای تقسیم کننده دارد

در اطراف محل تجمع/نشستن، معمولا درختان سایه انداز(اغلب چنار و سرو و نخل) بصورت جمعی می کاشتنند تا حد اکثر سایه اندازی را برای ایجاد مکانی دلپذیر ایجاد نمایند. می توان تصور کرد که جوی های آب روان و آبگیر های وسیع و سایه درختان حقیقتا بهشتی در دل کویر بود.

در اقالیمی که چنار خوب رشد نمیکرد درختانی چون تبریزی، زبان کنجشک و کبوده و سپیدار و می کاشتنند.

* درختان سدر و زربین علاوه بر سایه اندازی برای خاصیت حشره زدائی (مانع رشد موریانه و سایر حشرات موذی می شوند) در اطراف ساختمانها کاشته می شد.

۲- پس از سایه اندازی، موضوع **باروری و جنبه اقتصادی** درختان مثمر مطرح بود. باغها توسط محورهای مستقیم معابر به بخشهای مربع یا مستطیل تقسیم می شدند. حاشیه کرتها درختان بلند غیر مثمر و غالباً در هر کرت بصورت جداگانه اقدام به کاشت سیب ترش، آلوی سیاه و انار و هلو و شفتالو و زردآلو میکردند. در فارس و خراسان درختان نخل خرما و مرکبات بیش لز سایر درختان مثمر دیده می شد.

گیاهان داروئی انواع سبزی ها و گیاهان علفی_مانند نعناع، شاتره و رازیانه و ... برای مصارف خوراکی و درمانی مورد توجه بود این گیاهان دربخش آفتابگیر میان کرت های دور از کوشک کاشته می شد.

گل سرخ به دلیل زیبایی و تنوع رنگ "گل"، عطر شامه نواز این گیاه و مصارف داروئی گلاب (عصاره گل سرخ)، بیش از سایر گل ها مورد توجه قرارداشت.

احتمالاً علوفه (مانند شبدر و یونجه) نیز برای ایجاد پوشش سبز و همچنین خوراک دام در بخشی از محوطه باغ کشت می شد.

تاکستانها به دلیل تمیز نبودن گیاه مو در زمان باردهی و مشکل تجمع زنبور و حشرات و بطور کلی اغلب دور از کوشک اصلی کاشته و داربستها دور از بخش مسکونی بر پا می شدند.

۳- **زیبائی شناختی**: جنبه زیبایی شناختی اهمیت بسیار در باغهای سلطنتی و باغهای شخصی داشت. چنانکه از قراین معلوم است، در اطراف کوشک و ساختمانهای اصلی، "گلستان" (به روایت امروز فرش گل) احداث میشد. گلهای فصلی الوان، از قبیل لاله و نرگس و زنبق و.....

به فراخور زمان و محل خاص باغ، در این گلستان ها کاشته میشد.

۴- **عطر گیاهان:** عطر درختان و درختچه‌ها و گیاهان فصلی همیشه مورد توجه ایرانیان بود و وجود گل‌های بهار نارنج، یاس‌ها، زنبق‌ها و نسرين و نسترن و گل محمدی و محبوبه و طاووسی در باغهای ایرانی گویای این علاقه بود.

۵- **جلب پرنده:** پرندگان الوان و خوش آوا همواره یاد آور باغ بهشت بودند، لذا پیشینیان خوش طبع ما سعی بر جلب این موجودات زیبا داشتند. شاردن از طوطی‌ها و قرقاول‌ها و طاووس‌ها که در باغهای شاه عباسی آزادانه پراکنده بودند می‌نویسد. پرندگان مهاجر مانند لک‌لک و اردک‌ها و... نیز در فصول خاص به باغهای مصفا و آبگیرها می‌آمدند.

به احتمال زیاد در "شکار باغها" نیز سعی بر جلب پرندگان شکاری و حفظ و تکثیر حیوانات شکاری میشد. در نخجیرهای طبیعی از رستنی‌های بومی و حیوانات مانند آهو و گراز و شیر نیز یاد شده است.

باغهای شخصی

تعداد زیادی منازل و باغهای شخصی از گذشته به جا مانده است که به کوشش سازمان میراث فرهنگی بازسازی و مرمت شده و به نام صاحب خانه بصورت موزه مورد بازدید قرار می‌گیرد. برخی نیز در اختیار دانشکده‌های هنر و دفاتر میراث فرهنگی قرار گرفته‌اند.

در کاشان خانه طباطبائی‌ها و خانه بروجردی‌ها در یزد خانه لاری‌ها از جمله این فضاها است. در حیاط‌های مذکور، حوضی مرکزی و چهارباغچه در اطراف آن دیده میشود. عکس‌های قدیمی نشان‌گر داربست‌ها در اطراف ایوان زمستان نشین و درخت انار و درخت انجیر و توت هستند. رسم بر این بود که در تابستان تختی بر حوض قرار میدادند و از رطوبت و خنکی آب و جریان هوا حد اکثر استفاده را می‌کردند. به احتمال زیاد درخت سایه افکن همواره هوا را خنک میداشت.

باغهای آئینی

آتشکده‌های زرتشتیان معابد و آتشکده‌های زرتشتیان از دیر باز بصورت پراکنده در ایران دایر هستند. نمونه‌های بارز آن را در آتشکده‌های یزد و ارومیه می‌توان یافت. در فضای بیرون (حیاط) این معابد، آبگیر مرکزی و چهارباغچه مزین به درختان میوه بهشتی/انگور و خرما و انار و انجیر که در اوستا نام برده شده‌اند دیده می‌شود.

معبد آناهیتا (الهه آب) در بیشاپور / فارس نزدیک شیراز - در کتیبه‌های باقیمانده از زمان اردشیر دوم، اطراف معبد درخت زندگی - سروهای بلند کاشته شده بودند.

باغهای صوفی ها و دراویش

شاه نعمت الله ولی (ماهان) درست در وسط محوطه فضای سبز گیرا و روحانی مقبره شاه نعمت الله، حوض صلیب شکل ساخته شده و در اطراف آن چهار باغچه دیده می شود-
درخت کاج و انار و انجیر در باغچه ها کاشته و بر حاشیه آبنما گلدان های گل چیده اند .
لازم به تذکر است که درخت کاج از درختان تازه وارد به ایران است که در دوران قاجار به ایران معرفی شد و حالا به صورت انبوه کاشته می شود .

خانقاه مشتاقی ها (کرمان) حیاط کوچک این محوطه حوضی کوچک که آب لبریز آن به پاشویه می ریزد و چهار باغچه آنرا احاطه کرده اند . در این باغچه ها درخت نخل خرما، انار و انجیر و سرو کاشته اند و سراسر پیاده راه داخلی را داربستی از مو پوشش می دهد .
خانقاه الهی ها (کرمانشاه) فضائی کاملا مشابه فضای فوق دارند .

قلعه الموت : حسن صباح طرفداران خود را در قلعه مشهور الموت جمع کرده بود فضای اطراف آن محل مملو از درختان میوه بود . با توجه به کنیه این گروه (حشاشین) به احتمال زیاد گیاهان داروئی نیز مورد توجه بود .

مساجد

مسجد جامع و مسجد امام در اصفهان نمونه بارزی از سایر مساجد در ایران هستند، اغلب آبگیری در مرکز محوطه قرار دارد که برای وضو گرفتن آب کر و روان در آن جاری است .
با فاصله و تقریبا در حاشیه سازه مسجد، درختان چنار کاشته می شد .

امام زاده ها :

اماکن متبرکه مسلمانان همواره دارای حوض و یا آبگیر مرکزی بودند . جنبه کاربردی شستشو و وضو گرفتن این آبنما ها بیش از جنبه زیبایی محیط مورد توجه بود . وسعت آبگیر بستگی به اهمیت و بزرگی آن مکان داشت . در اینجا نیز درخت چنار بیش از سایر درختان به چشم می خورد .

مقبره بزرگه علم و ادب :

باغ حافظیه یکی از بارزترین و زیبا ترین باغهای آرامگاه است . آبنما و فواره و درختان سایه انداز و گلدانهای گل، این فضای روحانی را مزین کرده اند .
باغ سعدیه در شیراز نیز از چنین فضائی برخوردار است .

در اصفهان فضای بزرگی به مقبره مشاهیر اختصاص داده شده است که بقعه هر کدام خاص خود است و امید است که دست اندرکاران، فضائی آرام بخش و روحانی و فراخور حال و هوای این سازه ها طراحی و احداث نمایند •

باغ ظهیرالدوله در ناحیه گلاب دره شمیران نیز آرامگاه چندین بزرگ ادب و هنر ایران است • این باغ قدیمی پوشیده از درختان چنار عظیم است •

باغهای عمومی

به گفته مورخین، **چهار باغ اصفهان** اولین باغ عمومی جهان است • به امر شاه عباس این باغ بصورت خطی و تقریباً عمود بر زاینده رود احداث شد • در تمام مسیر دو ردیف درخت سایه انداز در حاشیه معبر اصلی و چندین ردیف درخت میوه کاشته شده بود و عموم مردم مجاز به استفاده از آنها بودند • بعلاوه پرندگان و آهوان نیز در جمع جانداران این باغ/ بلوار مشهور بودند •

میدان نقش جهان : حتی در زمان حضور پادشاه وقت، عموم مردم می توانستند از زیبایی آنما و فواره های اطراف میدان و ساز نقاره زن ها که بر ایوانهای اطراف میدان می نشستند موسیقی می نواختند استفاده کرده و به تماشای چوگان بازان داخل میدان می نشستند •

گیاهان گزارش شده از این میدان، در دورانه های مختلف متفاوت است، تنها درختان سایه انداز چنار و سرو بیش از سایر گیاهان گیاهان و مکرر ذکر شده است •

امید است دست اندرکاران مرمت ابنیه تاریخی که با تلاش بسیار مشغول باز سازی میراث پر ارزش ما هستند توجه بیشتر به حفظ و باز سازی باغهای قدیمی و باغهای ابنیه مرمت شده کرده و سعی بر بازسازی آنها به شکل و فرم اصلی خود و کشت گونه های گیاهی اصیل این باغها نمایند •

